

DANICA PINTEROVIĆ – ZAČETNICA SUSTAV- NOG ARHEOLOŠKOG ISTRAŽIVANJA UZ LI- MES U HRVATSKOJ¹

dr. sc. Igor Vukmanić

Muzej Slavonije
Trg Sv. Trojstva 6
HR-31000 Osijek
igor.vukmanic@mso.hr

Pregledni rad

UDK: 904:725.96(497.54-37Podunavlje)“652”
904Pinterović, D.

Ključne riječi:

Danica Pinterović
limes
hrvatsko Podunavlje
Batina
Gradac
kastel
Ad Militare

Djelujući, Danica Pinterović je zadužila nacionalnu arheološku znanost. Jedno je od područja njezina zanimanja pritom bilo proučavanje onog dijela hrvatskog Podunavlja koje je od 1. do 4. st. bilo u sustavu rimskog limesa, odnosno stavljanje spomenutog sektora te granice u srednjoeuropski kontekst. Ovim će pak radom biti obrađeni rezultati arheoloških iskopavanja koje je Danica Pinterović vodila na mjestu kastela za koji je u Batini uvriježen naziv Ad Militare, a koji dosad nisu bili objavljeni. Unatoč tome, njezine su ideje o navedenom još uvijek osnova mnogih istraživačkih radova u suvremenoj Hrvatskoj.

¹ Ovaj je rad napravljen pod okriljem projekta 6505 Hrvatske zaklade za znanost / This work has been fully supported by Croatian Science Foundation under the project 6505 Between the Danube and the Mediterranean. Exploring the role of Roman military in the mobility of people and goods in Croatia during the Roman era.

UVOD

Nakon što je u tadašnjoj Jugoslaviji održan *V. međunarodni kongres o limesu* (1960.), a pri Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti osnovana Komisija za limes, za voditelja je istraživanja uz dio negdašnje rimske carske granice u Hrvatskoj bila odabrana Danica Pinterović (1897. – 1985.).² Spomenuti znak uvažavanja nije bio uvjetovan samo njezinim radnim mjestom u Muzeju Slavonije u Osijeku, nego i dotadašnjim stručno-znanstvenim opusom te zalaganjem na području očuvanja baštine hrvatskog dijela Podunavlja.³ Iako je Danica Pinterović već 1961. (s ravnateljskog mjesta navedenog muzeja) otišla u mirovinu upravo je ona, kada je 1962. bio osnovan Međuakademijski odbor za istraživanje limesa, postala stručni suradnik tog tijela zadržavši se na tom položaju do 1974. godine.⁴

Premda je u središtu pozornosti proučavanja Danice Pinterović prvenstveno bio Osijek odnosno ostatci rimske Murse⁵, njezino je zanimanje pobuđivalo i proučavanje odsjeka limesa koji je u jugoistočnom dijelu tadašnje (rimske) provincije Panonije (*Pannonia*) bio postavljen između suvremenih naselja u Batini (*Ad Militare*) i Iloku (*Cuccium*). Između tih je mjesta interes spomenute znanstvenice bio usmjeren prema nalazištima u Zmajevcu (*Ad Novas?*), Banskom brdu, Jasenovcu, Lugu (*Albanum?*), Kopačevu (*Ad Labores?*), Nemetinu, Aljmašu, Erdutu, Dalju (*Teutoburgium*), Borovu, Vukovaru, Sotinu (*Cornacum*), Opatovcu i Mohovu vjerujući da će s vremenom ondje biti pronađeni drugi, manji rimski vojni lokaliteti.⁶ Bila je mišljenja da su pripadnici rimske vojske na tom području mogli boraviti i privremeno, primjerice kod današnjih Petrijevac (*Mursella?*).⁷ Budući da Danica Pinterović nije pokazivala interes samo za objavu arheološkog materijala, nego i za smještanje tog materijala u povijesni kontekst, njezina je stvaralačka vrijednost razvidna iz opisa svih, maločas navedenih mjesta. Teme su u djelima koja je napisala u vezi s rimskom vojskom u hrvatskom Podunavlju bile:

Mursa

- 1.1. Mursa (za koju je smatrala da je bila smještena) u pozadini limesa.⁸
- 1.2. Položaj i doba egzistiranja mogućeg (privremenog) legijskog logora u Mursi.⁹
- 1.3. Mursa u kontekstu vojničkih natpisa i opekarskih proizvoda s pečatom.¹⁰

² *Dopis komisije za limes*; Pinterović, Danica.

³ Danica Pinterović je studirala povijest i zemljopis u Zagrebu i Beču, a doktorski je rad obranila u Beogradu. (Malbaša, 1977., str. 353–354; Pinterović, 1954.b, str. 171–173; Pinterović, 1956.b, str. 238–239).

⁴ Suić, 1969., 3–4; Malbaša, 1977., str. 353–354.

⁵ Pinterović, 1961.a., 35–42; Pinterović, 1975., str. 75; Pinterović, 1977., 89–104; Pinterović, 1978., str. 103–113, 168.

⁶ Pinterović, 1954.a, str. 19–21, fusnota 4, sl. 1; Pinterović, 1954.b, str. 170; Pinterović, 1956.b, str. 237–238; Pinterović, 1961.b, str. 43–45; Pinterović, 1968., str. 60, 69, 70; Pinterović, 1971., str. 56, T. XXXV, Sl. 2; Pinterović, 1969., str. 55–59; Pinterović, 1975., str. 79; Pinterović, 1978., str. 35–119.

⁷ Pinterović, 1978., str. 106, 111.

⁸ Pinterović, 1975., str. 75; Pinterović, 1978., str. 103–113.

⁹ Pinterović, 1956.a, str. 74; Pinterović, 1978., str. 44, 112, 162, 166.

¹⁰ Pinterović, 1978., str. 39–56, 111.

Limes u Hrvatskoj (Baranja, Slavonija i Srijem)

- 2.1. Doba, kako osnivanja, tako i stavljanja limesa izvan funkcije.¹¹
- 2.2. Rimski lokaliteti na itinerarima i arhivskim zemljovidima.¹²
- 2.3. Mogući prometni pravci uz limes.¹³
- 2.4. Tipovi lokaliteta i njihove građevinske faze.¹⁴
- 2.5. Udaljenosti između lokaliteta.¹⁵
- 2.6. Natpisi s vojničkim obilježjima.¹⁶
- 2.7. Opekarski proizvodi s pečatom (rimskih) vojnih jedinica.¹⁷
- 2.8. Suradnja s lokalnim stanovništvom.¹⁸

Kada je u pitanju limes, Danica Pinterović bila je svjesna okolnosti koje su u hrvatskom Podunavlju mogle negativno utjecati na očuvanost tamošnjih arheoloških ostataka, praveći pri tome razliku između čimbenika kojima je glavni uzročnik bio čovjek i čimbenika koji su posljedica prirodnih pojava (pri čemu oni prvi višestruko nadmašuju druge). Smatrala je da je nestanku tragova rimske granice pridonijelo to što određeni broj građevinskih aktivnosti na arheološkim lokalitetima u Baranji, Slavoniji i Srijemu nije bio prijavljen ustanovama odgovornim za očuvanje baštine, opetovana izgradnja na tamošnjim istovjetnim položajima, nedostatnost stručnog kadra ili financijskih sredstava te rimska, regionalno uvjetovana, tehnologija izgradnje u drvu i zemlji. U slučaju je prirodnog uzročnika nestanka arheoloških ostataka primijetila da je na njihovu očuvanost uz limes mogla utjecati erozija.¹⁹

PRVO SUSTAVNO ARHEOLOŠKO ISKOPAVANJE UZ LIMES U HRVATSKOJ

Budući da je poslije Drugog svjetskog rata Danica Pinterović bila prvi stručnjak koji je (izvan Osijeka) na položaju Gradac u Batini uz limes u hrvatskom Podunavlju obavio jedno arheološko iskopavanje – o čemu je dosad objavljen tek kratak izvještaj²⁰ – kao svojevrsni je *hommage* za članak u Zborniku koji je toj znanstvenici posvećen donesena odluka o objavi potpunijih rezultata istraživanja koje je ona tamo, između 1970. i 1972. g., vodila na mjestu rimskog kastea poznatog kao *Ad Militare*. Kao osnova je za ovaj rad uporabljena terenska dokumentacija koja je pohranjena na različitim mjestima u Muzeju Slavonije. Dijelovi su te dokumentacije tri dnevnika (bilježnice A5 formata) i fotografije (tj. negativni fotografija) koje se čuva u Dokumentarnoj

¹¹ *Ibidem.*, str. 89–98, 103, 104.

¹² Pinterović, 1968., str. 55–56.

¹³ Pinterović, 1956.a, str. 55–94; Pinterović, 1961.b, str. 43–45; Pinterović, 1968., str. 55–62; Pinterović, 1969., str. 53, 56; Pinterović, 1978., str. 110–111.

¹⁴ Pinterović, 1975., str. 73; Pinterović, 1978., str. 70, 110.

¹⁵ Pinterović, 1968., str. 61; Pinterović, 1969., str. 63.

¹⁶ Pinterović, 1968., str. 6–70; Pinterović, 1978., str. 103–108.

¹⁷ *Ibidem.*, str. 70–76; *Ibidem.*, str. 111–112.

¹⁸ Pinterović, 1956.b, str. 237; Pinterović, 1961.b, str. 44; *Projekt Batina (II), Batina Skela (III); Batina Skela (IV)*.

¹⁹ Pinterović, 1954.b, str. 169; Pinterović, 1969., str. 54, 64; Pinterović, 1975., str. 72–76.

²⁰ Pinterović, 1971., str. 55–58.

zbirci Povijesnog odjela²¹ te crteži (A3) koji su u ovome trenutku pohranjeni pri Arheološkom odjelu Muzeja. U terenskim su dnevnicima, osim imena ljudi koji su povremeno ili stalno bili prisutni spomenutim iskopavanjima, navedeni podatci: o vlasnicima parcela na kojima je ono bilo obavljano; (izvješća) o mogućim drugim nalazištima ili slučajnim nalazima koji su prikupljeni u neposrednoj blizini Kastela; opisi fotografija na filmovima; troškovi; različiti podsjetnici; evidencija o dubini „otkopnih slojeva” (tj. štihova) te skice – ne samo svih sondi, već i određenih predmeta. No kako je Danica Pinterović bila jedina osoba koja je vodila dnevnik nije zbog drugih obveza (reambulacije, poslovne dužnosti i sl.) uvijek mogla biti prisutna iskopavanju pa dio navedenih podataka nedostaje. Analiziranjem je sadržaja dnevnika utvrđeno sljedeće:

1. Dnevnici su bili vođeni prema nadnevku.
2. Metodološki, iskopavanje je u Batini bilo napravljeno na način da je radni učinak bio mjereno prema dubini „otkopnih slojeva”, uz nastojanje razumijevanja stratigrafskih razlika u vertikalnom i horizontalnom kontekstu. Premda su stratigrafski slojevi u dnevnicima poistovječeni s dubinom štihova, moguće ih je razlikovati zahvaljujući dijelu terenskih crteža.
3. Na terenu je položaj sondi (označenih velikim rimskim brojevima) bio uvjetovan dopuštanjem vlasnika, a oblik nametnut stupnjem obrađenosti tamošnjih (u to doba) poljoprivrednih površina. Kad se pri iskopavanju naišlo na ostatke čvrste izgradnje donesene bi bile *ad hoc* odluke o preoblikovanju ili proširenju sondi.²²
4. Veličina sonde na početku iskopavanja nije morala biti jednaka veličini sonde na završetku istraživanja. U ovom su radu dimenzije sondi prvenstveno navedene prema podatcima iz crteža.
5. Podatci o dimenzijama sondi i sektora – neke su sonde bile podijeljene na sektore koji su označeni abecednim redom malim pisanim latinskim ili grčkim slovima (a, b, c, d, α, β, γ itd.) – nisu bili zabilježeni u svakoj prilici, ali ih je katkad moguće iščitati iz terenskih crteža.
6. Skice podjela nekih sondi na sektore u dnevnicima postoje, ali ne i oznake, opisi ili dubine sektora o kojima je riječ. Dio je tih podataka moguće iščitati iz terenskih crteža.
7. Razdaljine između sondi su u nekim slučajevima bile mjerene od danas više nepostojećih oznaka (prometni znakovi) ili prirodnih obilježja (drveće) koja su sedamdesetih

godina 20. st. bila postavljena uz tamošnji „Spomenički put”.

8. Opis „otkopnih slojeva”, zapuna jama, sastava ili boje zemlje nije naveden za sve sonde. Te je podatke moguće iščitati iz nekih terenskih crteža.

9. Svi su temelji zidova koji su pronađeni iskopavanjima na Gradcu u Batini rimski, a napravljeni su od lomljenog kamena, ulomaka opeka te tegula povezanih žbukom.

10. S obzirom na male dimenzije sondi, funkciju se građevina u unutrašnjosti kastela poznatog kao *Ad Militare* sedamdesetih godina 20. st. nije moglo odrediti.

11. Ni u jednom navratu (u dnevnicima) nije naveden podatak o dobu kada je logor u mjestu *Ad Militare* mogao biti napravljen.²³

12. Bedemi su kastela za koji je uvriježen naziv *Ad Militare*, prema mišljenju Danice Pinterović, bili dugački 1160 m (360 + 220 + 400 + 120 m). Površina bi tog logora, prema tomu, iznosila 63 590 m² (6,359 ha).

13. Neki su temelji zidova kastela *Ad Militare* podignuti na prapovijesnom kulturnom sloju (Halštat).

14. Kad je u dnevnicima spomenuta podnica nije uvijek navedeno je li u pitanju trag iz rimskog ili prapovijesnog razdoblja.

Sl. 1. Batina (Gradac) – ostatci kastela poznatog kao *Ad Militare* zapadno od „Spomeničkog puta” (tzv. Bulatova arhiva, Muzej Slavonije)

Prvo je arheološko iskopavanje na mjestu kastela poznatog kao *Ad Militare* (Sl. 1) bilo napravljeno između 1. rujna i 23. studenoga 1970. g. (u trajanju od 28 radnih dana).²⁴ Godine 1971. istraživanja u Batini su bila obavljena od 22. do 27. listopada (u trajanju od 6), a 1972. između 9. i 13. studenoga (u trajanju od 5 radnih dana).²⁵ S obzirom na to da su podatci o tim iskopavanjima pohranjeni na različitim mjestima u Muzeju Slavonije, u različitoj formi i na različitim mjestima u dnevnicima, njih se za ovaj rad sustavno uobličilo te ih se u nastavku navodi sljedećim redom: 1. Oznaka sonde, 2. Dimenzije sonde, 3. Opis „otkopnog sloja”, 4. Nalazi (koji su zbog preglednosti svrstani u T. 1.). Prema tomu (Karta 1):

²¹ Budući da je u dnevniku Danica Pinterović koji je označen rimskim brojem I opisan tijek arheoloških iskopavanja izvan kastela za koji je uvriježen naziv *Ad Militare*, istraživanja koja su tamo navedena nisu predmet ovog članka. Ni fotografski filmovi s iskopavanja u Batini u razdoblju 1970. – 1972. do danas nisu razvijeni. Godine 2010. digitalno ih se skeniralo zahvaljujući sredstvima koja su tadašnjem Arheološkom muzeju Osijek bila doznačena putem UNESCO-ova BRESCE Ureda iz Venecije. Te je radove obavila tvrtka Ibox Int. d. o. o. uz napomenu da je kvaliteta izvornika iznimno loša. Većina predložaka su amaterski snimci koji nisu adekvatno čuvani.

²² Terenski su crteži – kojih je autor najčešće bio Stevan Tucakov – u Batini napravljeni za sonde I/2, II/2, IV/2, VII/2, VIII/2, IX/2, Jame 1 – 3, te sonde II/3, III/3, IV/3, V/3, VI/3, VII/3, VIII/3, IX/3, X/3, XVI/3, XVII/3, XVIII/3 i XIX/3 (skice preostalih sondi nisu pronađene), pri čemu se arapski broj odijeljen kosom crtom od oznake za sondu odnosi na tzv. Lokalitet 2 ili Lokalitet 3. Zapravo, riječ je o jednom te istom nalazištu, tj. dijelovima jednog te istog logora. Na crtežima nije svaki put navedeno mjerilo i potpisnik.

²³ Za objave je Danica Pinterović ustvrdila da je kastel *Ad Militare* bio izgrađen prije 85. godine (Pinterović, 1971., str. 55–58).

²⁴ *Projekt Batina (II); Batina Skela (III)*.

²⁵ *Batina Skela (IV)*.

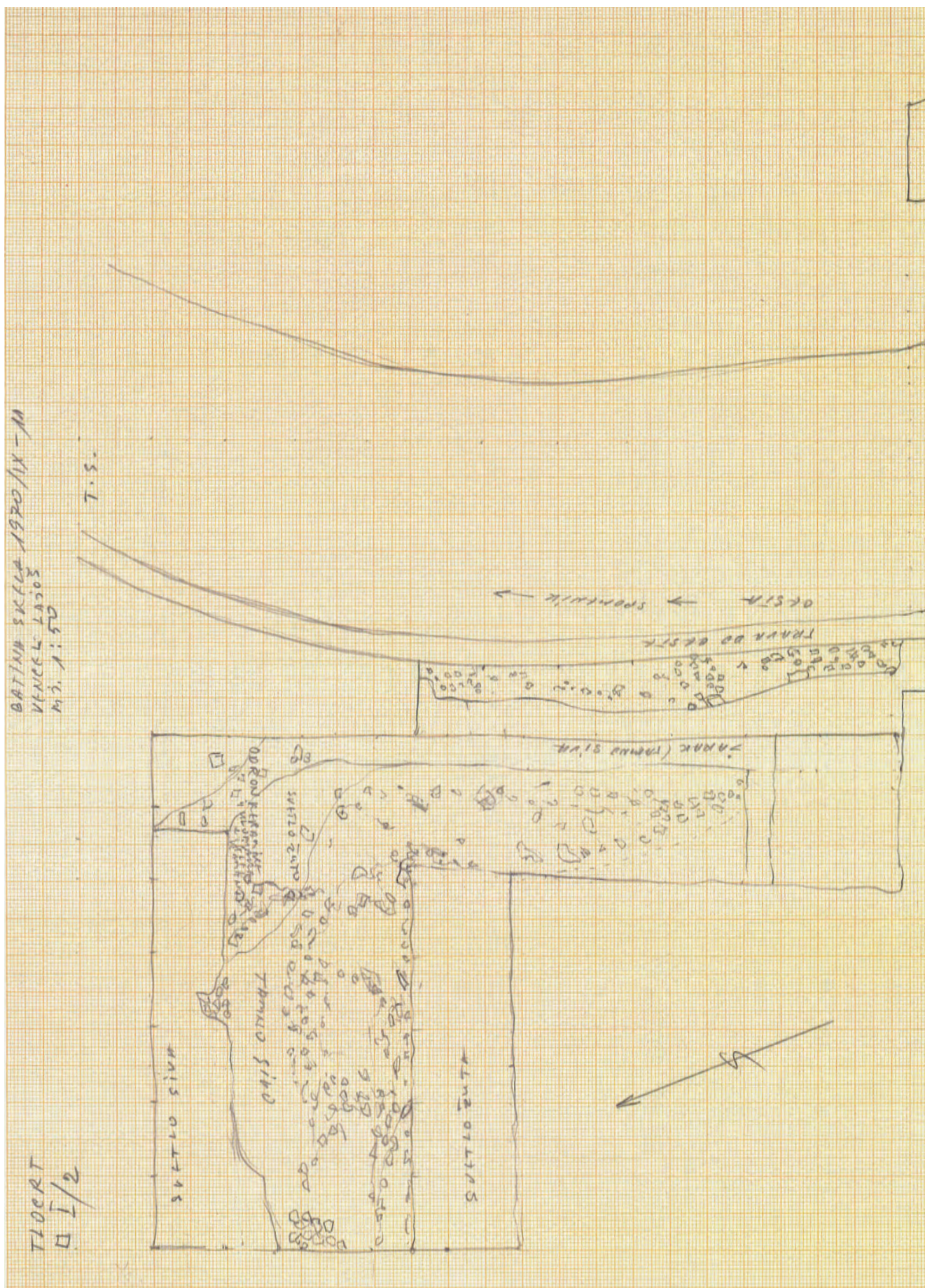
Sonda	Sektor	Dubina	Nalaz
I/2 (ili bez oznake)			Rimska i prapovijesna keramika
		0,6 m	Prapovijesna keramika
I/3 = II/2		35 – 40 cm	Rimska i prapovijesna keramika
	b, d	55 cm	Rimska keramika, ulomak halštatske keramike, ljep
	a, c	Ispod 55 cm	Prapovijesna keramika
	Uz južni dio zida	80 cm	Uteg
I/4 = II/3 = III/2		Do 50 cm	Rimska i prapovijesna keramika, ulomak keramike (<i>terra sigillata</i>), staklo
		Do 60 cm	Rimska keramika, kosti
		80 cm	Komad mlinskog kamena, ulomci crvene glatke keramike, kosti
		85 cm	Ulomci dolije
	i, j	1,05 – 1,18 m	Halštatska keramika
	Jama A	85 cm	Ulomci crvene keramike
	Zapadno od taraca		Ulomak keramike (<i>terra sigillata</i>), rimska keramika, kosti
I/5 = II/4	U SI uglu	Do 60 cm	Kosti
IV/2		35 – 55 cm	Keramika, kosti
V/2	Sjeverno od zida		Pretežno prapovijesni nalazi
	U zidu	55 – 65 cm	Ulomak keramike (<i>terra nigra</i>)
VII/2		Humus	Ulomak rimske keramike
VII/2 (istočno od ceste)		1. štiš	Rimski čavao, drobilo i keramika
VIII/2	Sjeverna strana	2. štiš	Imbreks, žbuka, kosti, 2 prapovijesna ulomka, keramika (<i>terra sigillata</i>)
		3. štiš	Prapovijesni nalazi
		4. štiš	„Konjska glava“
VIII/2	Južna strana	Do 45 cm	Školjka, žbuka
		Do 70 cm	Ulomci keramike i tegula
		80 cm	Ulomak prapovijesne keramike s otiskom prsti
		65 – 80 cm	Ljep
IX/2		Do 20 cm	Tegula, kosti
		40 cm	Prapovijesni ostatci, kamenje
		50 cm	Rimski ostatci, čeljust psa, kamenje
		Do 60 cm	Kosti, kamenje, keramika iz rimskog i prapovijesnog doba
		Do 70 cm	Keramika, kost, ljep
		80 cm	Keramika (<i>terra sigillata</i>), kost
		Ispod 85 cm	Ručka, kost, rimska keramika
		Do 1,4 m	Rimska keramika, žbuka
		1,6 m	Keramika, kosti, veprov zub, brončana ukosnica iz profila
		Do 1,75 m	Kosti, rog
	Do 1,9 m	Kosti, keramika	
V/3		50 cm	Srednjovjekovna, rimska i prapovijesna keramika, kosti, željezni predmet, žbuka
VI/3		70 cm	Ulomak crne keramike, novac, ulomak <i>Rheinbrohl</i> keramike
		1 – 1,1 m	Ulomak prapovijesne keramike
		1,25 m	Malo ulomaka keramike i kostiju
		1,4 m	Ulomak rimske opeke
IX/3 ili XIII/3			Ručka, brus
X/3		Do 70 cm	Keramika
XII/3		60 cm	Opeka s otiscima životinjskog papka i oznakom □ (na drugom mjestu navodi da je taj nalaz iz XV/3)
XIII/3	jezičac	75 cm	Kosti goveda i konja
XIV/3		Do 30 cm	Rimski predmet, pretežno prapovijesni nalazi, uteg
		Do 60 cm	Kosti, uteg
XV/3		Do 45 cm	Dvije rimske posude, keramika (<i>terra nigra</i>), staklo, žuta rimska keramika, komad posude, željezni okov, prapovijesna keramika
	jama	45 cm	Prapovijesna keramika

XVI/3	b	90 cm	Prapovijesna keramika, kosti, ljep
	a	Do 96 cm	Keramika
	b	1.5 m	Opeka s četiri koncentrične kružnice
XVII/3		Do 27 cm	Komad stakla, dno bočice
XVIII/3	a	Do 20 cm	Dva ulomka keramike, profilirani predmet
	c	Do 45 cm	Konjski zub, rub posude
	b	Do 45 cm	Neodrediva keramika
	d	72 – 98 cm	Kost, keramika
	b	1,25 m	Ljep
	c	Do 1,4 m	Dva prapovijesna utega
	e	U izbačenoj zemlji	Tegula s pečatom <i>leg(ionis) II Ad(iutricis)</i>
XIX/3		1. štih	Prapovijesna keramika
		94 – 97 cm	Keramika
		1,48 – 1,52 m	Nekoliko ulomaka keramike
XX/3	b	Do 0.4 m	Dno rimskog lonca
	d	46 cm	Keramika, tegula s pečatom <i>leg(ionis) II Ad(iutricis)</i>
	β	50 – 55 cm	Tegula s pečatom <i>leg(ionis) II Ad(iutricis)</i>
	α	50 – 55 cm	Tegula s pečatom <i>leg(ionis) II Ad(iutricis)</i>
	d	65 – 70 cm	Jedna tegula s nečitkim pečatom, dvije tegule s pečatom <i>leg(ionis) II Ad(iutricis)</i>
	γ	Ispod 65 cm	Prapovijesna keramika, kosti
	β	Ispod 65 cm	Prapovijesni nalazi
	d	70 cm	Prapovijesna keramika
	b	Ispod 70 cm	Keramika
	b	80 cm	Prapovijesna keramika, životinjske kosti
	a	1,02 – 1,1 m	Uteg
	c	1,02 – 1,1 m	Utezi
	d	1,02 – 1,1 m	Keramika, uteg
	a	1,2 m	Prapovijesni uteg
	a	1,2 – 1,3 m	Uteg
	Jama, γ	Ispod 1,2 m	Prapovijesna keramika
	a	1,75 m	Uteg
XXI/3		Do 30 cm	Rub posude s uvučenim izljevom
	b	Do 50 cm	Crna glačana keramika
	e	53 cm	Bronca
	f	53 cm	Željezna šipka, životinjske kosti, keramika, tegula s otiscima pseće šape
	f	4. štih	Ulomak imitacije keramike (<i>terra sigillata</i>)
	a	4. štih	Ulomak stakla i dna prapovijesne posude
	i, j	4. štih	Kost
	a	70 cm	Keramika
	i		Ulomak tegule s pečatom (X...X)
	h	Do 70 cm	Čeljusna kost, keramika
	i, j	Do 76 cm	Ulomci sive dolije i rub crne glatke posude ili plitice
	Istočno od b		Kosti, ulomci crvene posude
	g	Do 90 cm	Keramika, kosti, dno vrča
	e	1 m	Olovo, koštana ukosnica
	d	1,05 – 1,1 m	Kosti, metal
	c	1,2 m	Kosti, prapovijesna keramika, staklo, dvije perle
	d	1,2 m	Kosti
	d	1,3 – 1,33 m	Keramika
	a	1,4 m	Životinjske kosti, kamen
	c, d	1,5 m	Keramika, kosti
	Jama, g/h	1,10 – 1,55 m	Ulomak ruba grubog lonca crne boje, ljep, keramika, kosti, dno posude, rub dolije
	h	5. štih	Ulomci halštatske keramike, kosti, zapečena zemlja, školjka, ulomak, brončane žice

T. 1. Batina (Gradac) – popis nalaza s arheološkog iskopavanja u razdoblju 1970. – 1972. godine (Vukmanić, 2016.)

Karta 1. Batina (Gradac) – skica arheoloških sondi u razdoblju 1970. – 1972. godine (Terenska dokumentacija dr. Danice Pinterović)

Crtež 1. Batina (Gradac) – Sonda IV/2 pogrešno je na crtežu označena kao Sonda I/2 (Terenska dokumentacija dr. Danice Pinterović)

Sl. 2. Batina (Gradac) – Sonda IV/2 i iskopavanje na mjestu Sonde VIII/2 (tzv. Bulatova arhiva, Muzej Slavonije)

I/2: 5 x 3 m; na dubini od 35 cm dokumentiran je vrh zida, a na 60 cm gar.

I/3 = II/2²⁶: 5 x 2 m. Na relativnoj dubini 35 – 40 cm bilo je mnogo opeka. Na dubini od 55 cm u uglu sonde dokumentirani su ostatci rimske podnice (0,8 x 1,5 m) napravljene od šute i kamenja (dio sektora a i c), komadi zidne žbuke te jama duboka između 1,2 i 1,3 m (d). Na dubini 0,95 – 1,1 m iskopavanje je bilo obustavljeno zbog nedostatka nalaza (c).

I/5 = II/4: 1 x 3 m. Zdravica se nalazi na oko 85 cm relativne dubine.

I/6 = II/5, bez drugih podataka.

III/2 = I/4 = II/3, u nastavku I/3 = II/2: 5 x 1 m. U sondi je pronađen nastavak zida.

IV/2: premda je D. Pinterović navela da je ta sonda bila u obliku raznostraničnog trokuta (5 x 2,5 x 5,7 m) zapravo je u pitanju višekutnik (Crtež 1; Sl. 2). Do dubine od 25 cm sloj je bio humusni. Slijedio je onaj recentni, tamnije nijanse, debeo oko 10 cm pa rimski – tvrde konzistencije zemlje – debljine 25 cm u kojem je dokumentiran temelj zida s ulomcima žbuke žute i bijele boje.

V/2: 7 x 8,5 m. Na dubini 55 – 65 cm pronađen je temelj bedema SI ugla kastela kojeg je širina od oko 1,8 m mogla biti izmjerena u sondama I/2, II/2, III/2, IV/2 i V/2.

VI/2: sonda trapezoidnog oblika s dužom stranicom od 3 m, nasuprotnom od 2 m i poprečnim od 1 m. Na otprilike 25 cm ispod razine suvremene ceste koja vodi prema spomeniku „Pobjeda” dokumentiran je temelj rimskog zida. Teren pri izgradnji ceste na tom mjestu nije uništen.

VII/2: 2 x 2 m. Nakon humusnog sloja u zemlji žutosmeđe boje je dokumentiran urušeni dio sjevernog bedema kastela.

VII/2 (istočno od ceste koja vodi ka spomeniku „Pobjeda”): 1 x 2,75 m. U sondi je dokumentiran dio zida u širini od 1,5 m. Zdravica je tamo na dubini od 80 cm. Na pravcu su spomenutog zida istražene i „Jame” 1 (2,2 x 0,7 m), 2 (1,85 x 0,75 m) i 3 (1,4 x 1,75 m), dok je „Jama” 4 (dimenzije nedostaju)²⁷ bila na strmijem terenu i bez nalaza.

VIII/2: sonda je bila oblikovana kao raznostranični trokut stranica dugačkih 2 x 3,4 x 2,9 m. U sjevernom dijelu pronađen je dio temelja bedema koji je bio u vezi s ugaonim dijelom kastela u sondi V/2 ili VI/2 (Sl. 3). Iskopavanje je na toj lokaciji dovršeno na dubini od 65 cm. Na južnoj strani sonde temelj zida nalazi se na dubini od 70 cm. Tamo je evidentiran i prapovijesni sloj.

IX/2: 1 x 2,5 m. Na dubini između 40 i 60 cm dokumentiran je paljevinski sloj s kamenjem za koji je nejasno potječe li iz rimskog ili prapovijesnog doba. Dok je 85 cm duboko evidentiran gar, u profilu je na dubini od 1,1 m vidljiva bila

²⁶ Danica Pinterović je neke sonde naknadno izjednačila na sljedeći način: sonda I/ lokalitet 3 = lokalitet II/sonda 2.

²⁷ Jame 1, 2, 3 i 4 zapravo nisu jame nego sonde.

skupina kamenja. Na dubini od 1,6 m zemlja je bila tamna (mogući latenski sloj). Prapovijesnih nalaza nije bilo dublje od 2,05 m.

II/3: 3,6 x 1 m. U SZ dijelu sonde na dubini od 50 cm dokumentiran je temelj zida. Ostatak sonde bio je iskopan do dubine od 80 cm.

Sl. 3. Batina (Gradac) – Sonda VIII/2 (tzv. Bulatova arhiva, Muzej Slavonije)

III/3: 0,7 x 1 m. Na dubini od 60 cm pronađeni su ostaci žbuke, šuta i temelj zida. Moguće je da su tamo, dublje od 70 cm, dokumentirani ostaci rimske podnice.

IV/3: 2,95 x 1,5 m. Dublje od 40 cm dokumentiran je temelj zida te žbuka (Sl. 4), a na dubini od 55 cm sipka zemlja i pepeo.

V/3: 2,8 x 1,4 m. Na dubini 55 – 70 cm dokumentiran je ostatak temelja zida, a mjestimično zbijena zemlja.

VI/3: 1 x 4,5 m. Na dubini 70 – 75 cm zemlja je bila nabijena (podnica?), s kamenjem i žbukom. Sredinom je sonde na dubini od 60 cm podloga napravljena od sitne šute debljine 38 cm. Na dubini 0,95 – 1 m zemlja je bila rahla, s opekama. Na dubini 1 – 1,1 m dokumentiran je početak prapovijesnog sloja, a zemlja sipka, s garom (a). Na dubini od 1,4 m iskopavanje je bilo obustavljeno. Na udaljenosti od 1,3 m prema JZ od sonde VI/3 bila je otvorena nova sonda (1 x 1 m) u kojoj je pronađen temelj zida.

VII/3: 1 x 1,3 m. S obzirom na to da u sondi nije pronađen samo ostatak temelja zida nego i ugao prirodne zaravni danas je moguće odrediti krajnji dio kastela *Ad Militare* na JZ strani.

VIII/3: 1,8 x 1,1 m. Do dubine od 95 cm zemlja je bila smeđe boje, sa šutom od temelja zida.

IX/3: 1,6 x 1,25 m. Do dubine od 80 cm bio je nasip. Ispod tog su nasipa evidentirani „pruga” s ulomcima žbuke te sloj zemlje smeđe boje debeo 35 cm. Na dubini od 95 cm pronađena je bila jama s opekama i tegulama. Iskopavanju je kraj bio na dubini od 1,15 m.

X/3: 2 x 1,1 m. Do dubine od 70 cm bilo je malo kamenja, žbuke i opeka; 80 cm duboko nalazi se rimska podnica. Zaključak je D. Pinterović da je riječ o „prostoriji s podnom žbukom.”

XI/3: 1,9 x 0,8 m. Do dubine 60 – 70 cm evidentirani su ulomci opeka i žbuke. Ta je sonda bila proširena na način da je u konačnici nalikovala slovu L, s hastom dimenzija 0,95 x 1,1 m, u kojoj je – na dubini od 65 cm – dokumentiran temelj zida. Iskopavanje je tamo dovršeno na dubini od 95 cm.

XII/3: 1,1 x 1,4 m. Na dubini 40 – 60 cm bilo je ostataka rimske šute i kamenja. Zdravica je u sondi evidentirana 60 – 70 cm duboko. U JI uglu sonda je bila proširena jezičcem (1,1 x 0,5 m). Do otprilike 50 cm u tom jezičcu bio je nasip, a dublje tvrda zemlja sivosmeđe boje. Nasip je tamo istražen do oko 90 cm dubine.

Sl. 4. Batina (Gradac) – Sonda IV/3 (tzv. Bulatova arhiva, Muzej Slavonije)

XIII/3: 1,2 x 1,4 m. Prema JZ sonda je bila proširena jezičcem (1,4 x 0,6 m) u kojem je, na dubini od 20 cm, pronađena tegula. Do dubine od 60 cm dokumentiran je bio nasip od šute, a u profilu – na dubini od 75 cm – nabijeni sloj „popločan” ulomcima opeka. Ispod je, na dubini od 1 m, evidentiran ostatak utabane zemlje žute boje interpretiran kao „staza”. Zid je u toj sondi bio širok 1,7 m. U profilu sonde u pravcu JI vidljiva je bila zapuna u obliku slova V, ispunjena šutom, s dnom na dubini od 1,1 m. Širina je te zapune iznosila 1,1 m; širina bočnih krilaca 1,2 i 0,3 m (ukupno 2,6 m), a dubina 40 – 50 cm. Na suprotnoj strani u profilu također je bio vidljiv nasip, s opekama na zbijenoj podlozi 75 cm duboko. Na dubini od 1,1 m zemlja je bila kompaktna, a iskopavanje obustavljeno (b, c).

XIV/3: 0,8 x 1,1 m. Do dubine od 35 cm bilo je i rimskih i prapovijesnih nalaza.

XV/3: 1,9 x 0,8 m. U profilu sonde, u rimskom sloju, na dubini od 45 cm evidentirani su kamen i opeka na tvrdoj podlozi. Sredinom JZ dijela sonde bila je elipsoidna, prapovijesna jama (40 m x 30 cm) duboka 45 cm, sa zapunom od sipke i pečene zemlje te garom. Zemlja je, na dubini većoj od 75 cm, u sjevernom dijelu (sonde) bila nabijena, a u južnom rastresita.

XVI/3: 3,25 x 1(– 1,5) m (a, b, c, d). U istočnom uglu sonde do dubine od 70 cm bila je šuta. U JI je dijelu te šute debljine 30 cm dublje od 60 cm bio dokumentiran prapovijesni kulturni sloj (b). Na oko 1,5 m dubine pronađena je pak rimska opeka s 4 koncentrične kružnice. I u SZ je profilu sonde na dubini 65 – 96 cm bilo rimskih opeka, a u JI (profilu sonde), na dubini 50 – 80 cm, opeka i šute. Zemlja nabijena, s kamenjem i opekama na dubini od 70 cm (c). Dno je sonde tamo ustanovljeno 1,7 m duboko.

XVII/3: 1,5 x 2,5 m. U uglu sonde, na dubini većoj od 45 cm, pronađena je rimska podnica (1 x 0,65 m), a na 65 – 70 cm dubine temelj zida. Ti su ostatci otkriveni u nasipu kamenja, tegula, imbreksa i žbuke.

XVIII/3: 15 x 0,8 m (sektori a, b, c, d, e, f). U „otkopnom sloju” do 20 cm (dubine) bilo je većih ulomaka opeka i kamenja (a). Kompaktna je podloga, napravljena od većih tegula (a/b), tamo dokumentirana na dubini 40 – 55 cm, dok je druga, od opeka i kamenja, evidentirana 60 – 77 cm duboko (e). Osim toga, pronađen je zid (d/e) zatrpan šutom (a). Na dubini 72 – 98 cm bilo je ulomaka opeka, a na 80 – 99 cm krhotina opeka i kamenje (d). Zemlja je na dubini od 83 cm bila relativno čista (f), dok je na oko 95 cm bila nabijena (c). Na čvrstoj podlozi, 1,15 m duboko, bilo je opeka i kamenja, a u „mekom” su tlu vidljive bile mrlje žute i smeđe boje (c). Na dubini od 1,25 m također je bilo kamenja i ulomaka opeka. U sjevernom je profilu tamo dokumentirana jama ispunjena šutom (b) te pregradni zid (e). Na 1,15 – 1,4 m dubine bilo je nešto kamenja i opeka (d, e), a na 1,5 m duboka jama, ispunjena šutom (b). U izbačenoj je zemlji naknadno bila pronađena tegula s pečatom *leg(ionis) II Ad(iutricis)* (e).

XIX/3: 4,6 x 1,3 m (Sl. 5). Na dubini 94 – 97 cm u istočnom dijelu sonde evidentiran je tanki sloj rastresitog bjelkastog

materijala koji je vodio u smjeru juga (a), dok je u zapadnom dijelu (b) zemlja bila svjetlije nijanse nego drugdje.

Sl. 5. Batina (Gradac) – Sonda XIX/3 (tzv. Bulatova arhiva, Muzej Slavonije)

XX/3: 18 x 0,7 m (sektori γ , β , α , a, b, c, d). Prvi je „otkopni sloj” u sondi bio humus u kojem je, do dubine od 40 cm, bilo rimske šute (γ , β , α , a). Na dubini od 46 cm pronađena je bila tegula s pečatom *leg(ionis) II Ad(iutricis)* te kameni temelj dugačak 0,8 m, širi od sonde (d). U šuti su, na dubini 50 – 55 cm, otkrivene i dvije tegule s istovjetnim pečatom (β , α). Dublje od 60 cm zemlja je bila čišća, rastresita, s kamenjem i opekama (a), a tamo je podignut i zid (b/c). Na dubini 65 – 70 cm umjetno je napravljena podloga dijelom bila kompaktna, s kamenčićima (β , γ , b) (Sl. 6), a dijelom – u dužini od 2 m – načinjena od tegula i seskvipedalnih opeka. Odande je (d) prikupljena i tegula s nečitkim pečatom. Povrh spomenute podloge pronađene su još dvije tegule s pečatom *leg(ionis) II Ad(iutricis)*²⁸ te tri ili četiri hipokaustne opeke (β). Na sličnoj su dubini u tlu bile i „mrlje” crne (gar), oker i žute boje (γ), sipka zemlja te jedna jama široka 1,12 m, duboka 1,2 – 1,3 m (β). Iznad tog prapovijesnog sloja bila je druga jama čija je dubina iznosila 1,75 m (a). Dok

²⁸ Različito od podatka u dnevniku Danice Pinterović IV, U: Pinterović, 1971., str. 58 navedeno je da je u sondi XX/3 pronađeno 8 opekarskih proizvoda s pečatom *leg(ionis) II Ad(iutricis)*.

je 75 cm duboko – u obliku blijede linije ilovače – identificirana hodna površina iz prapovijesnog doba (d), na oko 80 cm dubine bile su tri okrugle jame različitih dimenzija (c) sinkrone ognjištu evidentiranom u profilu sonde (d). Na toj je dubini u dužini od 0,9 m bilo i rastresitog materijala (a) na nabijenoj zemlji (a/b) te mnogo kamenja, opeka (a), gara (b) i jedna jama (pr. = 25 cm) (b). I na dubini 1,2 – 1,3 m bila je (a, b) prapovijesna jama u obliku kruga ispunjena pepelom (a). Do te je dubine u dijelu sonde (γ) podloga bila napravljena kamenjem. Ispod nje je pak pronađena prapovijesna jama zapunjena garom. Zdravica je na tom mjestu utvrđena na dubini 1,3 – 1,45 m (β). U dijelu sonde XX/3 (a – d) dublje od 70 cm bilo je prapovijesnih, a u dijelu ($\alpha - \gamma$) rimskih nalaza.

Sl. 6. Batina (Gradac) – Sonda XX/3 (sektori β , γ , b) (tzv. Bulatova arhiva, muzej Slavonije)

XXI/3: 19,85 x 0,87 m (a – h). U „otkopnom sloju” dubine 53 cm bilo je mnogo ulomaka žbuke, opeka, imbreksa (a, b, d, e, f), tegula (b, c, d, e, f, h, i, j) i zapečene zemlje (f). Osim toga, na spomenutoj je dubini uočeno više zidova (Sl. 7). Onaj (a, b) u sjevernom kraju sonde bio je širok 49 cm, a onaj u južnom 58 cm. Zidovi su u sondi dokumentirani u još dvama navratima (c, d), (i/j). Ti su zidovi međusobno bili okomiti i međusobno razmaknuti 0,4 m. Jedan je od njih bio dugačak 83 cm. Oba su zida napravljena u širini od 72 cm. Dublje od 53 cm zemlja je bila sipka, s jednim imbreksom (e, f), opekom (e) i tegulom s otiscima psećih šapa (f). Na dubini od 70 cm podloga je bila čvrsta (e), a pronađeni su kamen s ulomcima žbuke (a), tegule te pepeo iz halštatskog

doba (h). S istočne je strane sektora b (koji je prema zapadu poslije produžen za 1 m) zemlja bila sivkasta i nabijena sitnom šutom. Ispod podloge zemlja je bila sivocrne boje s mnogo ulomaka bijele žbuke. Taj je „tarac” u kosom pravcu vodio prema JZ. Nije isključeno da je riječ o ostatku rimske prometnice pronađene u dužini od 3,12 m. Zapadno od taraca sloj je bio rimski; istočnije je tlo nabijeno. Sjeverno od jame čija je zapuna u istočnom dijelu sonde bila od crne, crvenopečene, zemlje i gara evidentiran sličan sloj. Dublje od 70 cm zemlja je – južno od zida (i, j) – bila žute boje, s tegulama. Na dubini većoj od 90 cm podloga je bila tvrda (c), a zemlja rahla, tamna (g). Na toj je razini pronađeno okruglo ognjište od zapečene zemlje crvenožute boje debljine 20 cm, te sloj gara debeo 4 cm (d). Na dubini 1,05 – 1,18 m dokumentiran je bio ostatak halštatske jame, sa zapunom od crveno pečene zemlje (i, j). U sredini sonde, na dubini od 1,1 m, otkrivena je bila i druga jama (g/h), a povrh nje sloj uglja (debeo 3 – 5 cm) i pepela (debljine 12 cm). Najveća je dubina u središtu te jame iznosila 45 cm. Treća je jama (A), sa zapunom crne boje u dužini od 2 m (na sjeveru duboka 50 cm, na jugu 75 cm), širinom cijele sonde bila ukopana u zdravicu. Pri vrhu te jame otkriven je ostatak „masivnog” ožbukanozida od kamenja čija je širina u pravcu I – Z iznosila 64 cm. U samoj je jami – na dubini od 85 cm – bilo zapečene zemlje crvene boje, te gara. Na dubini 1,2 – 1,3 m u sondi nalazi se „podloga” napravljena od opeka i kamenja na kojoj je pronađen ulomak imbreksa, tegule (a, b), te opeke (c, d). Tamo je (d/e) također dokumentirana jedna pregrada napravljena od opeka. Na dubini od 1,4 m podloga je i dalje bila jednakog sastava (c), s 2 m dugačkim „hrptom” koji je od 1,35 m (a) ponirao prema dubini od 1,75 m (c). Na oko 1,5 m dubine i dalje je bilo šute (c, d). Zdravica je u sondi evidentirana na 1,62 – 1,7 m dubine.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

(...) pristupiti arheološkom ispitivanju na našem Limesu s ciljem da se ustanovi karakter vojničkih objekata; radi li se o logorima, kastelima ili kasnoantičkim burgovima, ili o njihovim pratećim objektima kao što su terme, hramovi, fora, canabae i dr. Ostali lokaliteti, poznati samo po nalazima, morali bi se ispitati; jesu li to bili tornjevi i osmatračnice za patrolu, ili postaje na limeskoj cesti, ili seljačka gospodarstva, tj. da li vici ili villae, koje su imale funkciju snabdijevanja vojske i održavanja prometa na granici.²⁹ – tako je glasila i sada aktualna misao Danice Pinterović o tome što predstoji učiniti uz onaj dio dunavskog limesa u Hrvatskoj. Bila je osoba koja izuzetnim djelovanjem na tom polju nije zadužila samo nacionalnu i internacionalnu arheološku, nego i svekoliku zainteresiranu javnost, ostavivši (nam) u naslijeđe nemali broj predodžbi koje su još osnova mnogih istraživačkih radova. Stvaralački pak doseg spomenute znanstvenice nije bio omeđen samo ostacima rimske Murse ni onim dijelom limesa koji je uz Dunav bio podignut na hrvatskom tlu, već usmjeren prema pomnom ispiti-

²⁹ Pinterović, 1970., str. 97.

vanju cijelog tamošnjeg pozadinskog prostora. S obzirom na to da je Danica Pinterović o navedenim temama napisala mnogo preglednih, stručnih i izvornih znanstvenih članaka – postavši na taj način nezaobilazno vrelo pri proučavanju navedenog – vrijednost njezinih radova ne proizlazi toliko iz broja obavljenih arheoloških iskopavanja, koliko iz stvaranja povijesne slike o cijelom hrvatskom Podunavlju. Upravo je ona bila osoba koja je uz nacionalni dio limesa napravila prvo višegodišnje sustavno arheološko iskopavanje, izravno se time nadovezavši na terenske preglede koji su ondje bili obavljani desetljeće ili dva prije toga, dok je ona u Muzeju Slavonije djelovala kao kustos. Iskopavanjima koja je u razdoblju 1970. – 1972. vodila u Batini, pri čemu su ondje bili otkriveni tragovi rimskog vojnog logora poznatog kao *Ad Militare*, ustanovljeno i to da se tamo mjestimično nalazi halštatski, eventualno latenski kulturni sloj. Ipak, nejasno je zašto je ona na toj lokaciji odlučila postaviti veći broj uskih i dugačkih, a ne manji broj većih sondi – možda jer je bila riječ o zemljištu koje je tada pretežno bilo pod vinogradima, a iskopavanja uvjetovana dozvolama vlasnika. Iako ni u jednom od svojih djela, napisanih nakon završetka treće sezone iskopavanja u Batini, Danica Pinterović nije izričito navela kolika je mogla biti površina kastela *Ad Militare* – njezino je mišljenje razvidno iz jednog od terenskih dnevnika u kojem mu je površinu pokušala izmjeriti na osnovi topografskih okolnosti, misleći da je riječ o 6,359 ha. Protivno tome, jedinom je dosad objavljenom skicom o istraživanju toga logora³⁰ ona implicirala da mu je površina gotovo trostruko manja nego što zapravo jest, tj. oko 0,7 ha. Konačno, geofizičkim arheološkim istraživanjima određeno je da površina kastela o kojem je riječ iznosi oko 2 ha³¹. S obzirom na to da na skici priloženoj objavi rezultata iskopavanja Danice Pinterović u Batini nisu ucrtane sve sonde (nedostaju sonde VI/2, VII/2, VIII/3, IX/3, X/3, XI/3, XII/3, XVI/3), odnosno da su na toj označeni rezultati iskopavanja iz 1970. i 1971., prilog je ovom članku izvorni crtež s označenim položajem svih sondi (osim XXI/3 koja tamo nije ucrtana) istraženih na mjestu kastela *Ad Militare* do 1972. godine.

Sl. 7. Batina (Gradac) – Sonda XXI/3 (tzv. Bulatova arhiva, Muzej Slavonije)

³⁰ Pinterović 1971., T. XXXV, Sl. 2.

³¹ Mušič i Vukmanić, 2011., 7–9; Vukmanić i Mušič 2015., 871–879; Vukmanić 2016., 275–278.

SKRAĆENICE

UNESCO – *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation*

BRESCE – *Regional Bureau for Science and Culture in Europe*

I – istok

JI – jugoistok

JZ – jugozapad

SI – sjeveroistok

SZ – sjeverozapad

Z – zapad

LITERATURA

MALBAŠA, M., 1977., Stručno osoblje zaposleno u muzeju od osnutka do danas, Osječki zbornik XVI, Osijek, 351–361.

MUŠIĆ B. i VUKMANIĆ, I., 2011., Gradac – Batina, geofizičko istraživanje 2010., Hrvatski arheološki godišnjak 7/2010, Zagreb, 7–9.

PINTEROVIĆ, D., 1954.a, Najnoviji nalazi iz Dalja, značajnog arheološkog nalazišta, Osječki zbornik IV, Osijek, 19–31.

PINTEROVIĆ, D., 1954.b, Iskapanja i arheološki nalazi na terenu Osijeka i njegove okolice od 16. X. 1948. do kraja 1954. g., Osječki zbornik IV, Osijek, 169–173.

PINTEROVIĆ, D., 1956.a, Prilog topografiji Murse, Osječki zbornik V, Osijek, 55–94.

PINTEROVIĆ, D., 1956.b, Iskapanja i arheološki nalazi na terenu Osijeka i njegove okolice od listopada 1954. do kraja listopada 1956. god., Osječki zbornik V, Osijek, 236–240.

PINTEROVIĆ, D., 1961.a, Prilog topografiji Murse, U: Limes u Jugoslaviji I : Zbornik radova sa simposiuma o Limesu 1960 godine, Beograd : Arheološko društvo Jugoslavije, 35–42.

PINTEROVIĆ, D., 1961.b, O rekognosciranju baranjskog sektora limesa, U: Limes u Jugoslaviji I : Zbornik radova sa simposiuma o Limesu 1960 godine, Beograd : Arheološko društvo Jugoslavije, 43–45.

PINTEROVIĆ, D., 1968., Limesstudien in der Baranja und in Slawonien, *Archaeologia Iugoslavica* 9, Beograd, 55–83.

PINTEROVIĆ, D., 1969., Problemi u istraživanju Limesa na sektoru Batina Skela – Ilok, Osječki zbornik XII, Osijek, 53–69.

PINTEROVIĆ, D., 1970, Slavonija kao dio rimske Panonije, U: RADAUŠ, V. (ed.), 1970., Zbornik radova Prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje, Osijek, 79–100.

PINTEROVIĆ, D., 1971., Batina – praistorijski i antički nalazi, *Arheološki pregled* 13, Beograd, 55–58.

PINTEROVIĆ, D., 1975., Istraživanje limesa u Slavoniji i Baranji, *Muzeologija* 19, U: Referati sa Simpozija o muzejskoj djelatnosti u Slavoniji, Slavonska Požega, 10. – 11. XI 1975., Zagreb, 69–82.

PINTEROVIĆ, D., 1977., Što znamo o urbanom razvoju Murse, U: Materijali XIII [VIKIĆ-BELANČIĆ, B. (ed.), Simpozijum Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima, Varaždin 1975.], Beograd : Savez arheoloških društava Jugoslavije, 89–104.

PINTEROVIĆ, D., 1978., Mursa i njeno područje u antičko doba, Osijek : Centar za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

SUIĆ, M., 1969., Uvodna riječ, Osječki zbornik XII, Osijek, 3–4.

VUKMANIĆ, I. i MUŠIĆ B., 2015., Archaeogeophysical prospection upon the Danube Limes fort *Ad Militare* in Batina (2010), U: Proceedings of the XXIInd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse, 6th – 11th September 2012, Sofia, 871–879.

VUKMANIĆ, I., 2016., Stamped tiles from the Danube Limes fort *Ad Militare*, Croatia. Results from the archaeological prospection in 2010 and 2012, *The Journal of Roman Military Equipment Studies* 17 // Proceedings of the 18th International Roman Military Equipment Conference, Copenhagen, 9th – 14th June 2013, Oxford, 275–278.

DOKUMENTARNI IZVORI

BULATOVA ARHIVA, *Bulatova arhiva – fotodokumentacija, Arheološki odjel Muzeja Slavonije.*

DOPIS KOMISIJE ZA LIMES, *Dopis Komisije za limes Arheološkog društva Jugoslavije upućen Danici Pinterović, br. 215, 12. kolovoza 1960., Beograd, Dokumentarna zbirka Muzeja Slavonije.*

TERENSKA DOKUMENTACIJA

PROJEKT BATINA (II), *Projekt Batina (II) (1. 9. 1970. – 10. 10. 1970.)*, Terenski dnevnik dr. Danice Pinterović, Dokumentarna zbirka Muzeja Slavonije.

BATINA SKELA (III), *Batina Skela, Limes 1970. (III) (11. 10. 1970. – 23. 11. 1970.)*, Terenski dnevnik dr. Danice Pinterović, Dokumentarna zbirka Muzeja Slavonije.

BATINA SKELA (IV), *Batina Skela, Limes 1971. (IV) (22. 10. 1971. – 27. 10. 1971.; 9. 11. 1972. – 13. 11. 1972.)*, Terenski dnevnik dr. Danice Pinterović, Dokumentarna zbirka Muzeja Slavonije.

TERENSKA DOKUMENTACIJA D. PINTEROVIĆ, *Terenska dokumentacija dr. Danice Pinterović, Arheološki odjel Muzeja Slavonije.*

ELEKTRONIČKI IZVORI

PINTEROVIĆ, DANICA, Pinterović, Danica, U: mrežno izdanje Hrvatske enciklopedije, Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Posjet / Access <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=48302> [30/10/2015].

DANICA PINTEROVIĆ – THE FOUNDER OF SYSTEMATIC ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ALONGSIDE THE LIMES IN CROATIA

S U M M A R Y

(...) *to start the archaeological examination on our Limes with the aim of identifying the character of military objects; whether they are fortresses, forts or late antique strongholds, or their accompanying facilities such as baths, temples, fora, canabae etc. Other sites, known only for the finds, should be examined; whether they were towers and watchtowers, or whether they were stations on the Limes road, village farms, i.e. vici or villae, which were used for supplying the army and maintaining the traffic at the border.* Those were the words of Danica Pinterović about what should be done at the Croatian part of the Danube limes. With her extraordinary work in that area, she indebted the national archaeological experts, but also the public with interest in archaeology, by leaving the legacy of a significant number of notions that are the basis of numerous research papers today. However, the creative reach of this scientist was not bounded by the remains of Roman Mursa, or even by the part of the Danube limes on the Croatian soil; it was focused on a thorough examination of the whole, aforementioned, background. Taking into account that Danica Pinterović wrote a certain number of review, professional, and original scientific papers on those topics, establishing herself as an inevitable resource for researchers of that territory, the value of her papers does not lie only in the number of published papers on archaeological excavations, but also

in creating the historical image about the Croatian Danube region. She conducted the first systematic archaeological excavation, which lasted several years, alongside the limes on the Croatian side directly building on field survey of the area that had been done a decade or two before, while she worked as a curator of the Museum of Slavonia in Osijek. The said excavations in the period of 1970 – 1972 were conducted in Batina and discovered traces of a Roman fort *Ad Militare*. Underneath, a partially Hallstatt, possibly La Tène, cultural layer was discovered. However, we do not know why she placed a larger number of narrow and long trenches, and not a smaller number of bigger trenches. But, we do know it was a land covered partially by vineyards. Even though in neither of her papers, written after the ending of the third season of *Ad Militare* fort excavation, she did not specifically mention the size of the military camp, we can deduct from one of her field diaries what she thought since they tried to measure the length of the walls in 1971. However, the only sketch about the research of the fort published to this day implies that the surface was almost three times smaller than it actually is (approximately 0.7 ha, instead of 2 ha). Taking into account that not all the trenches were charted on the sketch (the trenches VI/2, VII/2, VIII/3, IX/3, X/3, XI/3, XII/3, XVI/3 are missing), this article contributes with an original drawing with their positions marked.